

לשוננו לעם

עורך: מ' בר־אשר

מתוך

כרך מ-מא, תש"ן

קובץ לשנת הלשון

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

מסתבר ששבעת סימני התנועות בניקוד הטברני מסמנים שבע איכויות שונות זו מזו, אך אינם מסמנים את כמות התנועות (אורך). אף-על-פי כן, יש יסוד מוצק להניח שבמערכת התנועות הטברניות היו גם הבדלי אורך. מניחים שהיו בה תנועות קצרות ותנועות ארוכות. תנועות קצרות עשויות לבוא בהברות פתוחות לא מוטעמות, ובמקרה זה סומנו בסימנים מיוחדים: החטפים, היינו: סימני התנועות סגול, פתח וקמץ, ובצדס שווא, שתכליתו להורות שיש לקראם בחטיפות, בלא העמדה והארכה. גם השווא הנע (עיין להלן) הוא תנועה קצרה בהברה פתוחה לא מוטעמת. בהברות סגורות התנועה היא קצרה כאשר ההברה אינה מוטעמת ואף אין בה מתג (הארכה, טעם-משנה). בשאר כל המעמדים, היינו: בהברות פתוחות (שאינן מנוקדות בחטפים או בשווא נע), בהברות סגורות מוטעמות או מתוגות – התנועות ארוכות. מסתבר שמידת האורך לא הייתה אחידה, כגון שתנועה בהברה סגורה מוטעמת ארוכה הייתה מזו שבהברה פתוחה או שבהברה סגורה מתוגה, אך להבדלים אלו לא הייתה משמעות לשונית.

לפי הנחה זו אפשר, למשל, להבין את העובדה, שבמערכת הניקוד הטברנית סימן אחד משמש לסימון "קמץ רחב", היינו: תנועת a שמוצאה ההיסטורי מן a, כגון: דָּבָר, ו"קמץ חטוף", היינו: תנועת a שמוצאה מן u, כגון: אָזְנִי. מסתבר שבתקופת בעלי המסורה היה הקמץ הגוי לא כפתח בזמננו, אלא כתנועה שבין a ל-o, היינו: [כ]; ו"קמץ רחב" ו"קמץ חטוף" היו מובחנים זה מזה באורכם – הראשון ארוך והשני קצר.

מדקדקי ספרד, החל בר' יוסף קמחי (המאה ה"ב), חילקו את התנועות לשלוש קבוצות: גדולות (ארוכות), קטנות (קצרות), וחטופות. חירק מלא, צירי חסר ומלא, קמץ רחב, חולם חסר ומלא, ושורק – תנועות גדולות; חירק חסר, סגול, פתח, קמץ חטוף, קבוץ – תנועות קטנות; השווא הנע והחטפים הן תנועות חטופות. חלוקה זו מקובלת בספרי הדקדוק (חוץ מספרי דקדוק היסטורי) עד היום. בדרך כלל בהברות לא מוטעמות התנועות הקצרות באות בהברות סגורות, התנועות הארוכות בהברות פתוחות; הכפלה (מסומנת בדגש חזק) באה אחר תנועות קצרות. בהברות מוטעמות כללי שימוש התנועות הארוכות והקצרות שיטתיים פחות, והכפלה עשויה לבוא גם אחר תנועה ארוכה.

בספרי הדקדוק ההיסטורי מקבלים חלוקה זו בכללותה, אך מוסיפים ומחלקים, על יסוד שיקולים עיוניים, את מקצת התנועות הארוכות לשני סוגים: (א) ארוכות מיסודן, שאינן משתנות בנטייה ואינן מתקצרות: קמץ ארוך (כגון: קם), צירי מלא או ארוך (כגון: גֵד), חולם מלא; (ב) תנועות בינוניות, היינו: תנועות קצרות שנתארכו, והן משתנות או מתקצרות בנטייה: קמץ (כגון: יָמין), צירי (כגון: שֶׁר) חולם חסר (כגון: תִּשְׁמַר). חירק מלא ושורק מלא הן לעולם תנועות ארוכות מיסודן.

סימני הניקוד הטברני מסומנים בדרך כלל מתחת לאותיות, באמצען. אות שיש לה רגל בצדה, כגון: ר, ד, הניקוד מסומן בימינו בדרך כלל תחת רגלה. בכתבי־יד עתיקים סימנו גם בהן את הניקוד תחת אמצעה. קמץ הבא לעתים רחוקות בן סופית מסומן בימינו אחריה, כגון: וַתִּגְשֶׁה (בראשית לג, ו). בכתבי־יד נהגו לסמן קמץ זה תחתיה.

אות מנוקדת בחירק מלא מסמנים את החירק תחת האות, ואחריה י בלא סימן, כגון: שִׁיר. אות מנוקדת בחולם מלא, מסמנים את האות בלי ניקוד ואחריה ו חלומה: ו, כגון: קוֹל. בכתבי־יד היו שנהגו לסמן את החולם על האות, ואחריה ו בלא סימן, כגון: קוֹל.

יש מבחינים בין ו חלומה, המשמשת לסימון חולם מלא והיא גופה אינה הגויה, ומעליה הנקודה מסומנת באמצע, כגון: קוֹל, ובין ו ההגויה בחולם, כגון: לְגוֹעַ, ומסמנים עליה את נקודת החולם בצד שמאל.

פתח גנובה, הבאה בגרוניות ה, ח, ע, כשהן ראויות להיות שוואות בסוף תיבה ולפניהן תנועה זולת פתח או קמץ, נוהגים לסמן בימינו תחת האות, באמצעה. בכתבי־יד עתיקים נהגו לסמן פתח זה, אם אין לפניו אמות־קריאה י או ו, בין הגרוניות ובין האות הקודמת לה. אם יש לפניו אמות־קריאה אלו, נהגו לסמנו תחת אס־הקריאה.

השווא. במערכת הניקוד הטברני השווא הוא סימן דו־משמעי: הוא מורה הן על אפס־תנועה (שווא נח), הן על תנועה קצרה או חטופה (שווא נע). אנו מבחינים היום בין שווא נע לשווא נח לפי מעמדם במלה, בהתאם לחמישה כללים אלו, הקובעים אימתי השווא נע: (א) בראש תיבה; (ב) השני משני שוואים רצופים (הראשון נח); (ג) אחר תנועה גדולה; (ד) תחת אות דגושה; (ה) בראשון משני עיצורים דומים רצופים באמצע תיבה. במסיבות אחרות השווא נח. כללים אלו משקפים גם את הבחנתם של בעלי המסורה

בטבריה, פרט לשני עניינים: שווא אחר תנועה גדולה הגו בדרך כלל נח ולא נע (פרט למקומות שבהם היו סיבות פונטיות להניע את השווא); שווא בראשון משני עיצורים דומים רצופים על-פידוב נע, אך לעתים נח.

בעלי המסורה הגו את השווא הנע בדרך כלל כתנועת a קצרה, היינו: כחטף-פתח; אך לפני י הגוהו כחירק חטוף, לפני גרונית כתנועה חטופה שאיכותה כאיכות התנועה שלאחר הגרונית. לפיכך כשרצו להדגיש ששווא הוא נע ואינו נח, כגון בתיבת: הָלָלוּ, ניקדו חטף-פתח תמורתו: הָלָלוּ. היום ברוב עדות ישראל הוגים את השווא הנע בתנועת e חטופה, אך יש עדות, כגון בני תימן, ששמרו על הגייתו המקורית של השווא הנע.

הדגש. עוד משמש בניקוד הטברני סימן הדגש, וגם הוא דו-משמעי: דגש חזק, המסמן הכפלת עיצור, ודגש קל המשמש להבחנה בין ההגייה הפוצצת להגייה החוככת של העיצורים בגדכפ"ת. כל דיגוש חזק בגדכפ"ת הוא גם דיגוש קל. הקורא עשוי להבחין בלא קושי בין דגש קל לדגש חזק בעיצורים אלו, שכן דגש חזק אינו בא אלא לאחר תנועה, ואילו דגש קל בא רק בראש תיבה או לאחר שווא נח. בעיצורים אחרים, שאינם בגדכפ"ת, סימן הדגש מורה על הכפלה בלבד.

הפכו של סימן הדגש הוא סימן הרפה 5. הוא מצוי הרבה בכתבייד, אך משמש רק לעתים רחוקות בימינו. הוא מורה שבאות אין דגש, לא קל ולא חזק.

נקודה כעין דגש באות ה' הבאה בסוף תיבה נקראת מפיק, ומשמשת להורות על הגייתה של אותה ה, שהרי בדרך כלל ה בסוף התיבה איננה הגויה.

יש כתבייד שבהם נקודת מפיק מעין זו משמשת להורות על הגייתה העיצורית של ה גם באמצע תיבה, וכן משמשת בהם נקודה מעין זו גם להורות על הגייתה העיצורית של א.

נקודת-הבחן בש'. כדי להבחין בין שי"ן לסי"ן, משמשת במערכת הניקוד הטברני נקודה מעל ראשה הימני של ש להורות על שי"ן, ונקודה מעל ראשה השמאלי להורות על סי"ן.

במקום שצריך לבוא חולם לפני שי"ן, כגון: עֶשֶׂר, או במקום שצריך לבוא חולם אחר סי"ן, כגון: יְחֶשֶׁף, נוהגים רוב המדפיסים היום להשמיט נקודה אחת. אבל בכתביהיד העתיקים כותבים את שתי הנקודות, ואין משמיטים אחת מהן.

מימי הביניים ידועה לנו מסורת נוספת של הניקוד הטברני, הקרויה "ניקוד ארץ-ישראלי-טברני" או "ניקוד מורחב". שיטה זו נשתמרה רק בכתב-יד. ברובם יש חילופי קמץ-פתח וצירי-סגול, ונהוג בהם סימון תופעות פונטיות נוספות על אלו המסומנות בניקוד הטברני המקובל, כגון סימון כל קמץ חטוף בסימן חטף-קמץ; סימון או"י עיצוריות: כל א הגויה מסומנת במפיק; ו עיצורית בסוף תיבה מסומנת בשווא או בשורק, בהתאם להגייה שבפי אותם נקדנים; י עיצורית בסוף תיבה מסומנת בחירק. גרונית שוואה בסוף תיבה מסומן בה שווא, להדגיש שאין להגותה בפתח גנובה. יש סימני דגש ורפה בתנאים שבהם הם באים בעיצורי בגדכפ"ת גם בעיצורים אחרים, וכיו"ב.

מערכת סימני הניקוד הטברניים שימשה את רוב קהילות ישראל בכל הדורות, גם במקומות שבהם מבטא התנועות היה שונה במקצת. כך, למשל, בקהילות תימן השתמשו תחילה בניקוד הבבלי ועברו לניקוד טברני. הגיית התנועות בפי בני תימן קרובה כנראה מאוד להגייה הטברנית שהייתה בפי בעלי המסורה, אלא שהם הוגים פתח וסגול כתנועה אחת (וזו ירושה מן ההגייה הבבלית). בקהילות הקדם-אשכנזיות והספרדיות נתאחדה הגיית פתח וקמץ וכן צירי וסגול, והובחנה הגיית הקמץ הרחב (a) מהגיית הקמץ החטוף (o). בהגייה האשכנזית בימינו הוגים כל קמץ o, צירי הוגים ei; יש שהוגים חולם כצירי (כך גם בכמה מקהילות תימן), יש שהוגים חולם כשורק, שורק כחירק; וכיוצא בזה דרכי הגייה שונות בקהילות ישראל בכל התקופות, אך רובן ככולן משתמשות בסימני הניקוד הטברניים.

היום, בישראל, עדיין יש בני עדות שונות השומרים על הגייתם המסורתית, אך ההגייה המקובלת היא ההגייה הספרדית, שבה אין הבחנה בין קמץ לפתח ובין צירי לסגול, אך יש הבחנה בין קמץ רחב לקמץ חטוף. כמו כן אין הוגים את ההכפלה (המסומנת בדגש החזק); שווא נע נהגה במסיבות מסוימות כאפס-תנועה (שווא נח) ובאחרות כסגול. אין מבחינים באורך בין התנועות לבין החטפים והשווא הנע.

כתב-יד של המקרא נהגו מאז ומעולם לנקד ניקוד מלא. כך מנוקדים כמעט כל כתב-היד המקראיים שנשתמרו, וכמוהם רוב כתב-היד של סידורים ומחזורים, פיוטים ושירים. חיבורי הלכה ומדרש נהגו לנקד לעתים רחוקות. נשתמרו כמה כתב-יד מנוקדים של משנה ומעט כתב-יד מנוקדים

ניקוד שלם או חלקי גם של חיבורי הלכה אחרים, אך רוב כתבי־היד של החיבורים ההלכתיים, וכן של חיבורים בתחום הפילוסופיה, המדע וכיו"ב לא נהגו לנקד. וזאת השיטה גם בדפוסים.

היום נוהגים לנקד בעיקר ספרי ילדים וספרי שירה. ספרי פרוזה וכתבי־עת אין נוהגים לנקד ניקוד מלא. לעתים מנקדים בהם מלים שהקורא עלול לטעות בקריאתן (ניקוד חלקי).

שיטת הניקוד הארץ־ישראלי נהגה בארץ־ישראל מן המאה הח' עד הי"א בלבד, ואחר כך הפסיקו להשתמש בה. כתבי־יד מנוקדים בשיטה זו שרדו רק בגניזה, מקצתם קטעי מקרא ורובם כתבי־יד של פיוטים. גם בשיטה זו שבעה סימני תנועות: חירק (בְּ), צירי (בִּי), סגול (בִּי), פתח (בִּי), קמץ (בִּי), חולם (בִּי), שורק (בִּי); ונוספים עליהם סימני דגש (בִּי), המשמש גם לסימון המפיק, ורפה (בִּי). ברוב כתבי־היד סימני הפתח והקמץ וכן הצירי והסגול משמשים בערבוביה, ויש כתבי־יד שבהם משמש רק סגול, ואין בהם צירי כלל. בכך משתקף בניקוד הארץ־ישראלי מבטא דומה למבטא הספרדי של ימינו.

סימן מיוחד לשווא יש רק במיעוטם של כתבי־היד, וברובם סימן הקמץ או סימן הסגול משמש גם לציון השווא. אין סימנים מיוחדים לחטפים.

יש כמה הבדלים בתורת־ההגה ובתורת־הצורות בין המבטא המשתקף בניקוד הארץ־ישראלי ובין המבטא המשתקף בניקוד הטברני, כגון שבניקוד הארץ־ישראלי אין פתח גנובה; מנוקד כגון: עֲדָרְךָ (עֲדָרְךָ), חֲלָבִי (חֲלָבִי), בפתח־קמץ לעומת סגול בניקוד הטברני; ולהפך: תִּחְנֶה (תִּחְנֶה), בסגול, לעומת פתח בניקוד הטברני.

שיטת הניקוד הבבלי נהגה בבבל ובמדינות הסמוכות לה החל במאה הח'. ברוב המקומות הפסיקו להשתמש בה במאה הי"ב, אך בתימן נמשך שימושה כמעט עד ימינו. היא נהגה בכל סוגי הספרות: במקרא, בחיבורים בלשון חכמים ובפיוטים.

בשיטת ניקוד זו משמשים שישה סימני ניקוד: חירק (בְּ), צירי (בִּי), פתח־סגול (בִּי), קמץ (בִּי), חולם (בִּי), שורק (בִּי). הסימנים נכתבים על האותיות, בקצהן השמאלי. במקום שיש אס־קריאה י או ו, הסימנים נכתבים עליה. נוסף על כך משמשים סימנים לשווא (בִּי), לדגש (בִּי), רפה (בִּי), מפיק (הִי), ולעתים גם לשי"ן (שִׁי) וסי"ן (שִׁי). בשיטה זו פתח וסגול הן תנועה אחת. אין חטפים. במקומם באות בדרך כלל תנועות מלאות או שוואים פשוטים.

במשך הזמן נתפתחה שיטה משוכללת של ניקוד זה, הקרויה "ניקוד בבלי מורכב", ובה, נוסף על הסימנים הפשוטים, משמשים סימנים מיוחדים לתנועות חירק, פתח ושורק, כשהן בהברות סגורות לא מוטעמות: אם ההברה מסתיימת בעיצור שווי (סגורת־שווא), משמשים הסימנים: בֿ (חירק), בֿ (פתח), בֿ (שורק) (בכתבי־יד מאוחרים גם: בֿ, לתנועת חולם בהברה כזו). אם ההברה מסתיימת בעיצור מוכפל (סגורת־דגש), משמשים הסימנים: בֿ (חירק), בֿ (פתח), בֿ (שורק).

גם בין השיטה הבבלית לשיטה הטברנית יש כמה הבדלים בתורת־ההגה ובתורת־הצורות, כגון שגם בה אין פתח גנובה; בה מנוקד כגון: מִשְׁפָּט (מִשְׁפָּט), בִּגְדוֹ (בִּגְדוֹ), בפתח, לעומת חירק בניקוד הטברני, חִשְׁבוֹן (חִשְׁבוֹן), נִגְדוֹ (נִגְדוֹ), בחירק לעומת סגול בניקוד הטברני, וכיו"ב.